জ্যামিতি

(এটা স্থূল গল্প)

(পণ্ডিতৰ মূৰৰ বিষ ঃ "...What, then, is the relation between Geometry and the laws of nature? "
—The Physical Nature of the Universe : J.W.N. Sullivan.)

"'ক'ই 'খ'ৰ প্ৰেমত পৰিছে..."

প্ৰায় দুমাহ আগৰ কথা। কলেজৰ ইন্টাৰমেডিয়েট পৰীক্ষা ওচৰ চাপিছে। চাৰিআলিৰ মূৰত থিয় হৈ বিষণ্ণমুখে 'ক'ই বন্ধু 'গ'ৰ লগত ৰাস্তাৰ মানুহ গণনা কৰিছিল। দুয়োৰে পঢ়া-শুনা ভাল হোৱা নাই, হয়তো দুয়ো ফেল কৰিব। 'ক'ই কৈছিল—"মনটো আজি বৰ বেয়া লাগিছে ভাই। অঙ্কৰখন একৰকম হৈ যাব, কিন্তু ইংৰাজীত তো শূন্য পালেও যথেষ্ট।" 'গ'ই কৈছিল—"তোৰ তো তথাপি শূন্য পোৱাৰ আশা আছে। মই বিয়োগ সংখ্যা এটা পোৱাৰো আশা নাই। ফেল কৰিলে মোৰ আৰু পঢ়া নহ'ব—জানইতো সকলো কথা। কিমান দিনৰ কিমান ইচ্ছা-আকাংক্ষা, কিমান ধৰণৰ প্লেন, সকলো শেষ। জীৱনটো কোন সোঁতেৰে বৈ যাব, ক'ব নোৱাৰোঁ। বিশাল পৃথিৱীৰ অগণন জনতাৰ মাজত মই হেৰাই যাম হয়তো। হয়তো তয়ো মোক পাহৰি পেলাবি। বন্ধুসকলে, জীৱনত সফলতা লাভ কৰা ভাগ্যৱানসকলে পাহৰি যাব 'গ' নামেৰে এজন মানুহ আছিল—; খুব স্বাভাৱিক। সংসাৰৰ এই বিশাল জনাৰণ্যত মেট্ৰিকত আমি সেইটো কি কবিতা পঢ়িছিলোঁ অ'?"

"ধূলিকণা মই।"

"ঠিক। পৰীক্ষাত তাৰ সাৰাংশটো লিখা যেনো মনত পৰিছে—মই এটা তুচ্ছ, ক্ষুদ্ৰ ধূলিকণা, মই মৰি গ'লে পৃথিৱীৰ অকণো পৰিৱৰ্তন নহয়, কাৰো বিন্দুমাত্ৰও ক্ষতি নহয়—, এৰা। আমি জ্যামিতিৰ বিন্দু—স্থিতি আছে, অৰ্থাৎ কোনো মতে জীয়াই আছোঁ। হাম্‌ড্ৰাম্ জীৱন। কোনোপিনে আজিলৈকে একোকে কৰিব নোৱাৰিলোঁ, পৰাৰ আশাও নাই। স্থিতি আছে। বিস্তাৰ নাই। বিন্দু।"

মাজে-মাজে গুৰুভাৰ কথা কৈ, কবিত্ব কৰি, বেছ ভাল লাগে। 'ক' আৰু 'গ'য়ো তাকেই কৰিছিল। বিন্দু হৈ আচলতে খুব দুঃখিত হৈ সিহঁতে এই আলোচনা কৰিছিল বুলি ভাবিলে ভুল হ'ব। বিন্দু নুবুলি চন্দ্ৰবিন্দু বুলিলেও তেতিয়া সিহঁতে বিশেষ আপত্তি নকৰিলেহেঁতেন। আচল কথা—পৰীক্ষাৰ নিৰাশাজনক প্ৰস্তুতিৰ লগত শূন্যৰ যোগফল। শূন্যতাটো পকেটৰ। চাহৰ দোকানখনত অইন দিনাৰদৰে বহিব পৰাহেঁতেন বেয়া নাছিল; কিন্তু তাত ইতিমধ্যেই বাকীৰ পইছাই মাত্ৰা এৰাই গৈছে। চিনেমা হলত ৰনেল্ড কলমেনৰ ছবিখন আৰম্ভ হওঁ-হওঁ।

"বৰ খালি-খালি যেন লাগিছে ভাই।"

"কিবা যেন নাই-নাই—"

পকেটত পইছা নাই, কথাটো স্পষ্টভাৱে কৈ দিবলৈ কাৰো ইচ্ছা যোৱা নাই। "অথচ, সকলোৰেইতো আছে। টাৰ্মিনেল পৰীক্ষাৰ আগেয়ে কথাটো আজিৰদৰে অনুভৱ কৰিব পৰা হ'লে এ'ক্সপ্লেনেশ্যনত আৰু চাৰিটা নম্বৰ উঠাব পাৰিলোঁহেঁতেন। আছে, অথচ নাই", 'গ'ই ক'লে, "Water, water everywhere, not a drop to drink—"। এনে সময়তে দুৰ্ঘটনাটো ঘটি গ'ল। সৰু হাফ্‌পেণ্ট পিন্ধা ল'ৰাটোৰ লগত খোজ কাঢ়িছে, "সেইখন কি? মেখেলা-চাদৰ যেন বোধ হৈছে...।"

'ক'ই চিঞৰি উঠিল—"A sail ! A sail !"

মুখখন আগেয়ে দেখা যেন নালাগেতো! বাঃ, এই অঞ্চলত ইমান ধুনীয়া 'ছীজ' এটা ইমান দিনে ক'ত লুকাই আছিল? খুব পঢ়ে নেকি—এই বয়সতে চছ্‌মা ল'বলগীয়া হৈছে? ৰঙা কাপোৰ দুই বন্ধুৰ সাধাৰণতে অপছন্দ হ'লেও ব্লাউজটো দেখোন আজি বেছ ভালেই লাগিছে। বেণী দুডাল দুলিছে, যেন—

যাওক—উপমাৰ দৰকাৰেই বা কি?

'গ'ই সুধিলে—"চিনি পাৱ নেকি?"

'ক'ই কোনো উত্তৰ নিদিলে, 'ক'ৰ চকুৰ দৃষ্টি আৰু সকলোখিনি মনোযোগ হঠাৎ চলমান চছ্‌মাযোৰত আবদ্ধ হৈ পৰিছে, মুখৰ ধেমালিৰ ভাবটো অন্তৰ্হিত। মেখেলা-চাদৰ আগবাঢ়ি আহিল। ৰঙা ব্লাউজটোৰ হঠাৎ গতি হ্ৰাস পাই গ'ল মুহূৰ্তৰ কাৰণে, চছ্‌মাৰ ভিতৰৰপৰা এটা সঙ্কেত যেন নিমিষৰ ভিতৰতে বিকীৰ্ণ হৈ আকৌ সকলো বস্তু আগৰদৰে হৈ পৰিল। চাৰিখন ওঁঠ অকস্মাৎ মেল খালে আৰু তেনেদৰেই অকস্মাৎ বন্ধ হ'ল আকৌ। ৰাস্তাৰ মূৰত অদৃশ্য হৈ গ'ল হাফ্‌পেণ্ট আৰু মেখেলা-চাদৰ—পিছ পিনৰ যান-বাহনৰ পিনে সতৰ্কভাৱেই যেন চছ্‌মাযোৰে কেইবাবাৰো ঘূৰি-ঘূৰি চাবলগীয়া হ'ল। মৃদুস্বৰে 'গ'ই কাহিলে অৰ্থপূৰ্ণভাৱে, 'ক' চঁক খাই উঠিল। 'গ' গম্ভীৰ হৈ পৰিল।

সেয়ে হ'ল 'পূৰ্বৰাগ', বা 'গ'ৰ ভাষাত 'সূত্ৰপাত', তাৰ পাছৰপৰা সেই পুৰণি গল্পটোৰ পুনৰাবৃত্তি। দহ বাজিবলৈ দহ মিনিটমান থকাত 'খ' স্কুললৈ যায়, তাই ট্ৰেন্স্‌ফাৰ লৈ আহিছে অলপতে, এইবাৰ মেট্ৰিক দিব, লগত যায় সৰু ভনীয়েক আৰু কাষৰ দুই-এজনী ছোৱালী। ঠিক সময়তে পৃথিৱীৰ অইন সকলো কাম জলাঞ্জলি দি নিয়মিতভাৱে 'ক' আৰু 'গ' আহি ৰাস্তাৰ মূৰত উপস্থিত হয়। তাৰপৰা 'খ'ৰ ঘৰটো স্পষ্ট দেখা যায়, দুয়ো অধীৰভাৱে ৰৈ থাকে। ৰাস্তাৰ মোৰত—সোণত সুৱগা—এখন সৰু চাহৰ দোকান আছে, দুয়ো সেইখনক পৰ্যবেক্ষণৰ ঘাটি হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰে। তাতে বহে, দুই 'ছিঙ্গিল' চাহ লয় আৰু অধীৰভাৱে প্ৰতীক্ষা কৰে। 'ক'ই উচ্ছ্বসিতভাৱে 'খ'ৰ কথা কৈ যায়, নীৰৱে 'গ'ই মাথোন শুনি যায়। প্ৰথমতে 'গ'ই বন্ধুক অলপ-অচৰপ যুক্তি-পৰামৰ্শ দিছিল, কিন্তু ক্ৰমে 'গ' নীৰৱ হৈ আহিল। ব্যাকুল প্ৰতীক্ষাৰ শেষত অৱশেষত 'খ'হঁতৰ ঘৰৰ গেট্‌খন মেল খায়, 'গ' সজাগ হৈ বহে, 'ক'ই চুলিখিনি হাতেৰে ঠিক কৰি লয়। লগৰীসকলৰ লগতেই যেন কিবা কথা পাতি দোকানখনৰ কাষলৈ আহি 'খ'ই মধুৰভাৱে হাঁহে, 'ক'ৰ বুকু স্পন্দিত হয় দ্ৰুততৰ, বেঁকা চাৱনি এটা আহি পৰে 'খ'ৰপৰা 'ক'ৰ চকুলৈ।

আৰু 'গ'?

দহটাত 'খ'ৰ স্কুললৈ যোৱা, চাৰিটাত 'খ'ৰ ঘৰলৈ অহা। ঘড়ীৰ কাঁটাই দুই সমকোণ অতিক্ৰম কৰে। দিনৰ পাছত দিন পাৰ হৈ যায়, কাপোৰ-কানিৰ পিনে মনোযোগ বেছি হৈ আহে দুই বন্ধুৰ, পৰীক্ষাৰ পঢ়া-শুনাৰ চিন্তা উৰি যায়। প্ৰতীক্ষা কৰি-কৰি 'ক'ই ৰ'দত ঘামে, পাপীৰ লগত যমদূতৰ

দৰে ‘গ’ও ঘামিবলগীয়া হয়। বৰযুণত তিতি ‘ক’ৰ দুদিনমান নিউম’নিয়াও হৈ গ’ল। ‘ছিঙ্গিল’ৰ দোকানখনত দুদিন অলপ লোকচান গ’ল, এই অনুসিদ্ধান্তটো (corollary) নিশ্চয় নক’লেও হ’ব।

*** *** ***

সদায় সেই একেই চাৱনি, একেটা হাঁহি। নিতান্ত যান্ত্ৰিক যেন লাগি আহিল কথাটো ‘ক’ৰ। অধীৰতা ক্ৰমে বাঢ়ি আহিল, সান্নিধ্যৰ কাৰণে, পজিটিভ্ কিবা এটাৰ কাৰণে ‘ক’ প্ৰায় বলিয়া হৈ উঠিল। ‘এখন চিঠিকে দিওঁ নেকি?’ ‘ক’ই বন্ধুৰ পৰামৰ্শ বিচাৰিলে। ‘ধৈৰ্য ধৰ’, পত্ৰালাপৰ পক্ষপাতী ‘গ’ই ক’লে। ‘ক’ অলপ আচৰিত হ’ল।

‘ক’ৰ ঘৰৰপৰা ‘গ’ৰ ঘৰলৈ ৰাস্তাটো এটা দীঘল সৰলৰেখা, ‘গ’ৰ ঘৰৰপৰা ‘খ’ৰ ঘৰলৈ তাতোকৈ দীঘল এটা সৰলৰেখা, ‘খ’ৰপৰা ‘ক’লৈ আৰু এটা দীৰ্ঘতম। ক-খ-গ ত্ৰিভুজ। অলিগলিৰে সৈতে মাজেৰে বেঁকা-বেঁকি ৰাস্তাও অৱশ্যে দুটামান আছে। কিন্তু ‘ক’ই আজিকালি ‘গ’ৰ ঘৰলৈ যাওঁতে ক-গ ৰেখাৰে নগৈ ক-খ-গ পথেৰে ঘূৰি যায়, ‘গ’ই ঘৰলৈ যাওঁতে ক-গ ৰেখাৰে নগৈ ক-খ-গ পথেৰে ঘূৰি যায়, ‘গ’ইও তেনেকুৱাই কৰে। ক-খ-গ ত্ৰিভুজৰ খ-গ বাহু বঢ়াই দিলে ‘ঘ’ বিন্দুত কলেজখন পোৱা যায়। আগেয়ে যথেষ্ট ঘূৰা-ঘূৰি কৰি যাওঁতেও সিহঁতে ঠিক সময়ত কলেজ পাইছিল, আজিকালি খ-গ-ঘ সৰলৰেখাৰে গ’লেও ৰাস্তাত কিহবাই বিলম্ব ঘটায়, দেৰি হৈ যায়, কলেজৰ পাৰ্চেন্টেজ্ কমি আহে।

“ইউক্লিডৰ জ্যামিতি যে ভুল, মই এতিয়া বুজিছোঁ”, ‘গ’ই কয়, “আইনষ্টাইনে ঠিকেই কৈছে, দুটা বিন্দুৰ মাজৰ সকলোতকৈ কম দূৰত্ব সিহঁতৰ সংযোগকাৰী সৰলৰেখাডাল নহয়—”

কিয় নহয়, কাৰণটো ভাবি ‘ক’ই হাঁহে।

স্কুল এদিন বন্ধ হৈ গ’ল। ‘খ’ বৰ বেছিকৈ বাহিৰলৈ নোলায়, মাক-বাপেকো বৰ কঢ়া। ‘ক’ আৰু ‘গ’ বেছ অসুবিধাতেই পৰিল।

এদিন হঠাৎ ‘গ’ই ক’লে—“ ‘খ’ মাকৰ লগত মোমায়েকৰ ঘৰলৈ গ’ল। এসপ্তাহমান পাছত আহিব। আমি আৰু এইকেইদিন তালৈ গৈ লাভ নাই।” ‘ক’ৰ মুখখন এন্ধাৰ হৈ পৰিল।

কেইটামান দিন ‘ক’ই অধীৰভাৱে কটালে। জানে, ‘গ’ৰ খবৰ ভুল হ’ব নোৱাৰে, তথাপি এনেয়ে দুই-এবাৰ খ-গ ৰেখাৰে অহা-যোৱাও কৰিলে। Great Expectations! কিন্তু ‘খ’ৰ দেখা নিমিলিল। ‘গ’ৰো পাত্তা নাই—তাক ঘৰলৈ গৈও পোৱা টান হৈ আহিল।

এদিন অকস্মাৎ খ-গ ৰেখাৰে যাওঁতে চাহৰ দোকানখনত—‘ক’ই আচৰিত হৈ দেখিলে—‘গ’ বহি আছে। তাৰ পিনে চাই ‘ক’ৰ কেনেকুৱা যেন এটা সন্দেহ উপজিল। সি ভালকৈ লক্ষ্য কৰিলে। ‘খ’হঁতৰ ঘৰৰ এখন খিৰিকিৰ পৰ্দাৰ ফাঁকেৰে—‘ক’ই যেন নিজৰ চকুকো বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰিলে...

দুয়ো বন্ধুৰ নাটকীয় প্ৰবৃত্তি আপোনা-আপুনি উক দি উঠিল।

‘ক’ ঃ “এয়ে তোৰ বন্ধুত্ব? ভণ্ড!”

‘গ’ ঃ (অপৰাধী ভাবটো ঢাকিবৰ চেষ্টা কৰি)—“মোৰ দোষ কি ভাই? মই অদৃশ্য শক্তিৰ হাতৰ পুতলা মাত্ৰ।”

‘ক’ ঃ (ঘৃণাৰ সুৰত) “লাজ নালাগেনে তোৰ?”

‘গ’ ঃ (নিৰ্বিকাৰভাৱে, আত্ম-পক্ষ সমৰ্থনৰ চেষ্টাত) “নহ’লে ভাবি চা, তোৰ মই কিমান দিনৰ বন্ধু, মই জানো স্ব-ইচ্ছাই এনেকুৱা কৰিব পাৰোঁ? মোক তই ভুল বুজিছ।”

‘ক’ ঃ (‘গ’ই আগবঢ়োৱা উপপাদ্যটোৰ ‘বিকল্প প্ৰমাণ’টো সম্পূৰ্ণ অবজ্ঞা কৰি) “বেছ, তেনেহ’লে আজিৰপৰা ‘ক’ আৰু ‘গ’ বন্ধু নহয়, প্ৰতিদ্বন্দ্বী।”

দুয়ো দুয়োৰো পিনে কেইমুহূৰ্তমান চাই থাকিল। সেই দিনা সুন্দৰ পুৰা তেনেকৈয়ে এখন অখ্যাত ‘ছিঙ্গিল’ চাহৰ দোকানত ক-খ-গ নামেৰে আৰু এটা চিৰন্তন ত্ৰিভুজৰ জন্ম হ’ল...

তাৰ পৰৱৰ্তী ঘটনাৱলী সেই চিৰন্তন প্ৰতিদ্বন্দ্বিতাৰ কাহিনী। প্ৰতিজনে যেন প্ৰতিজনলৈ নতুন হিংসা, বিদ্বেষ আৰু ক্ৰোধৰ ৰেখা টানিলে—একেবাৰে অন্তঃস্থললৈ, মধ্যস্থললৈ। ত্ৰিভুজৰ শীৰ্ষবিন্দু তিনিটাৰপৰা বিপৰীত বাহুৰ মধ্যবিন্দুলৈ টনা ৰেখা তিনিডাল যেন মাধ্যিকা। ত্ৰিভুজৰ মাধ্যিকাবোৰ এক বিন্দুগামী আৰু সেই বিন্দুটোৱেই হৈছে ‘ভাৰকেন্দ্ৰ’ বা Centre of Gravity—কথাটো অৱশ্যে কাৰো মনত নেখেলালে।

*** *** ***

‘ক’ অত্যন্ত বিমৰ্ষ হৈ পৰিল। বন্ধু-বিচ্ছেদৰ শোক, তাৰ লগত যোগ হৈছে নতুন আক্ষেপ। ‘খ’ যেন কিবকম নিৰ্বিকাৰ, উদাসীন হৈ পৰিছে; সেই মিঠা-মিঠা কথাও আছে, সেই ধুনীয়া হাঁহিও আছে, সেই মনোৰম চাৱনিও শেষ হৈ যোৱা নাই—তথাপি “কিবা যেন নাই নাই”—নিতান্তই যেন অভ্যাসবশতঃ ‘খ’ই কামবোৰ কৰি গৈছে।

উপেক্ষা? ‘গ’ৰ প্ৰভাৱ? ফ্লাৰ্ট কৰিছে?

বেছ সহজভাৱে হাঁহি-হাঁহি এদিন ‘খ’হঁতৰ ঘৰৰপৰা ‘খ’ৰ লগত ‘ঙ’ ওলাই আহিল। ‘ক’ই দেখিলে। ‘গ’ইও দেখিলে আৰু বুজিলে।

ত্ৰিভুজটো চতুৰ্ভুজলৈ পৰিণত হ’ল।

অভিমানত ‘ক’ৰ মুখখন ক’লা পৰি গ’ল, ‘গ’ৰ ইচ্ছা হ’ল ‘ঙ’ৰ মুখত প্ৰচণ্ড ঘোচা এটা বহুৱাই দিয়ে। কোৱা বাহুল্য, স্বাভাৱিক নিয়মে ‘ঙ’ই বুজিলে ‘ক’ আৰু ‘গ’ৰ সন্ধানী দৃষ্টি তাৰ ওপৰত পৰিছে। কিন্তু ‘ঙ’ ভাবিত নহ’ল। সি খুব স্ফূৰ্তিবান ল’ৰা, অনবৰত চিগাৰেট খায়, পঢ়া-শুনাতো সমানেই ভাল (চাৰি নম্বৰৰ কাৰণে যোৱা পৰীক্ষাত সি কেমিষ্ট্ৰীত প্ৰথম হ’ব নোৱাৰিলে)। ‘ঙ’ই দুয়োকো স্তম্ভিত কৰিলে। সৰলভাৱেই ‘ঙ’ই সকলো কথা অকপটে ভাঙি ক’লে দুয়োকে।

“মই জানো, মোৰ ওপৰত তোমালোকৰ অসন্তুষ্ট দৃষ্টি পৰিছে। কিন্তু মোক বিশ্বাস কৰিব পাৰা, মই তোমালোকৰ পথৰ কণ্টক নহওঁ।”

এৰা, ‘ঙ’ক বিশ্বাস কৰিব পাৰি। তাৰ মনটো সৰল, সি স্পষ্টবাদী, সত্যভাষী—ঠিক তাৰ দেহটোৰদৰে—ক্ষীণ, প্ৰস্থ আৰু বেধহীন, দীঘ আছে মাত্ৰ—এডাল সৰলৰেখা। “অস্বীকাৰ নকৰোঁ”, ‘ঙ’ই হাঁহিমুখেৰেই ক’লে, “ ‘খ’ক মই এদিন সঁচাকৈয়ে ভাল পাইছিলোঁ। কিন্তু ‘খ’ই মোক প্ৰত্যাখ্যান কৰিছে। কথাটো মই সহজভাৱেই লৈছোঁ—কেমিষ্ট্ৰীত হাইয়েষ্ট মাৰ্ক নোপোৱাৰদৰেই। ঈৰ্ষাক মই ঘৃণা কৰোঁ। তোমালোকেও যেন মোৰ প্ৰতি ঈৰ্ষান্বিত নোহোৱা। ‘খ’ৰ লগত মোৰ সম্বন্ধ এতিয়া বন্ধুত্ব মাত্ৰ...তোমালোকলৈ মোৰ অনুৰোধ—উপদেশ বুলিলে নিশ্চয় বেয়া পাবা—এই খেলা

এৰি পেলোৱা।”

“কিয়?”

“কাৰণ, ‘খ’ৰ মন তোমালোকে নোপোৱা। ব্যাখ্যাতীত নাৰীৰ মন, দুৰ্বোধ্য নাৰী-চৰিত্ৰ। দেৱা ন জানন্তি (সংস্কৃতটো হৈছেনে? স্কুলত মই সদায় সংস্কৃতত ফেল কৰিছিলোঁ)—”

চিগাৰেট টানি-টানি ‘গ’ আৰু ‘ক’ক ‘ঙ’ই বুজাবৰ চেষ্টা কৰিলে (দুয়োৰে ধাৰণা হ’ল এই হাস্য-পৰিহাসৰ মাজত সিহঁতৰ প্ৰতি ‘ঙ’ৰ এটা পুতৌৰ হাঁহি লুকাই আছে) যে ছোৱালীৰ মন বৰ গণ্ডগোলীয়া। সৰলৰেখা নহয়—গোলাকাৰ, বৃত্তাকাৰ। গোল মানেই গণ্ডগোল, টকাৰ কথা ভাবিলেই কথাটো স্পষ্ট হৈ পৰে—নপৰে জানো? বৃত্তটোৰ বিভিন্ন বিন্দুত আমি বহুতো ৰূপ দেখোঁ—মাতৃৰ, ভনীৰ, স্ত্ৰীৰ—কিন্তু হৃদয়ৰ স্থানত মাথোঁ এজনেই—

“এনেকুৱা কোনো নিয়ম নাই”, খঙেৰে ‘ক’ই কৈছিল, আৰু ৰুদ্ধ আক্ৰোশেৰে ‘গ’ই সুধিছিল—“কোন সেই ভাগ্যৱান?”

ভাগ্যৱানজনৰ বিপদ সমুপস্থিত, ‘ঙ’ই বুজিছিল। ‘ঙ’ই কৈছিল, ভাগ্যৱানজন কোন, সি ঠিক নাজানে, বোধকৰোঁ ‘ব’ বা ‘জ’, আৰু নিয়মটোও অভ্ৰান্ত বুলি সি দাবী নকৰে; কিন্তু তাৰ অভিজ্ঞতাই কয়, জ্যামিতিৰ উপপাদ্যৰদৰেই কথাটো অনস্বীকাৰ্য। শুনি ‘ক’ আৰু ‘গ’ আচৰিত হ’ব, অকল সিহঁত নহয়, অকল ‘ঙ’ নহয়, আৰু অইন বহুতৰ পিনেই চাই ‘খ’ই হাঁহিছিল সেই একেটা মধুৰ হাঁহি—মূৰ্খৰ দলে তাতেই ভোল গৈ ভাবিছিল, প্ৰেমতেই পৰিছে। নাই, নাই, গৰম হৈ উঠাৰ কোনো কাৰণ নাই, এইটো ‘খ’ৰ স্বাভাৱিক স্বভাৱ, ইয়াত ‘খ’ৰ কোনো বেয়া উদ্দেশ্য নাই। ফুল দেখি ভাল লাগিলে যেনেকৈ ‘খ’ই হাঁহে, তেনেকৈয়ে (অতি কষ্টেৰে এই ৰিজনিটো ‘ঙ’ই ভাবি উলিয়ালে) তোমাক মোক দেখি ভাল লাগিলেও ‘খ’ই হাঁহে, হয়তো দুদিনৰ কাৰণে পক্ষপাতিত্বও কৰে—এই মাত্ৰ। “সেইটো বাহিৰৰ কথা, বৃত্তৰ পৰিধিৰ কথা। কেন্দ্ৰৰ কথা এতিয়াও ৰহস্যৰ মাজত। আৰু হৃদয়সংশ্লিষ্ট সেই বিশেষ বিন্দুটো মাত্ৰ এজনেই স্পৰ্শ কৰিব পাৰে—”

নিজৰ ৰসিকতাত (?) নিজেই আমোদিত হৈ ‘ঙ’ই চিগাৰেটটো শেষ কৰিলে আৰু নতুন এটা জ্বলালে। দুয়ো নিৰুত্তৰ হৈ থাকিল—কিয়নো ‘ঙ’ৰ কথাত প্ৰতিবাদ কৰিবলগীয়া একো বিচাৰি নাপালে কোনেও। কথাটো সঁচা। বহিঃবিন্দুৰপৰা বৃত্তলৈ অসংখ্য স্পৰ্শক টানিব পাৰি, কিন্তু এটা বিশেষ বিন্দুৰ এডালহে মাথোঁ স্পৰ্শক। সেইটো এটা প্ৰমাণিত সত্য—(Euclid III.18)।

“এৰি পেলোৱা। তোমালোকৰ কোনো দোষ নাই অৱশ্যে, বয়সৰ দোষ। কিন্তু ছিৰিয়াছ নহ’বা। ছিৰিয়াছ যিয়ে হৈছে, মৰিছে। Take it easy। জানানে, কেনেকৈ ‘খ’ৰ কাৰণে ‘ফ’ৰ career নষ্ট হৈ গৈছে। হয়তো জাতি-কুল-উপাৰ্জন আদিৰ গোলমালত এতিয়াও আৰু কেইজনমান হতাশ হ’বলৈ বাকী আছেই। ‘খ’ৰদ্বাৰা প্ৰত্যাখ্যাত হৈ—হয়তো নাজানা—‘প’ই আজিকালি কবিতাকেই লিখে অনবৰত, ৰাস্তাই-ৰাস্তাই ‘ভ’ ঘূৰি ফুৰে বলিয়াৰদৰে। তদুপৰি—”

চতুৰ্ভুজটো চকুৰ সন্মুখত লাহে-লাহে এটা বিষমবাহু বহুভুজলৈ ৰূপান্তৰিত হ’ল। “তোমালোকে ‘খ’লৈ চিঠি দিয়াৰ কথা জানিব পাৰিলোঁ। ‘খ’ই নিজেই কৈছে। অৰ্থাৎ—বুজিছাই। খুব স্ফূৰ্তি পাইছে”, পৰিহাসৰদ্বাৰা ‘ঙ’ই কথাটো পাতলাই দিবৰ প্ৰয়াস কৰিলে, “খেদি লাভ নাই, উকাৰ জুই। Will-o-the-wisp, বুজিছাতো, আচলতে ভূতো নহয়, দেৱতাও নহয়, সাধাৰণ গেছ, mere মাৰ্শগেছ CH_4...”

‘ঙ’ই হাঁহিলে। হঠাৎ ‘ক’ই আৱিষ্কাৰ কৰিলে, হাঁহিটো নিতান্তই আন্তৰিকতাশূন্য। কি এটা যেন গোপন থাকি গ’ল হাঁহিটোৰ আঁৰত, ‘গ’ৰ ধাৰণা হ’ল অস্পষ্টভাৱে। লাহে-লাহে ‘গ’ই ক’লে—“ভাই ‘ক’! মোক ক্ষমা কৰ। আমি আকৌ আগৰদৰে বন্ধু হওঁ।” ‘ক’ই উত্তৰ দিলে, বিদ্ৰূপেৰে, আকৌ সেই নাটকীয় ভঙ্গীত—“বন্ধু? অসম্ভৱ ‘গ’, ভাগ্যৰ নিষ্ঠুৰ খেলত আজি আমাৰ কক্ষপথ বিভিন্ন। একে পথেৰে আমি যাত্ৰা আৰম্ভ কৰিছিলোঁ—কিন্তু আজি একেটা লক্ষ্যৰ পিনেই আমি সমান্তৰালভাৱে গতি কৰিছোঁ। পেৰেলেল লাইন—সমান্তৰাল ৰেখা। মিলিত হোৱাটো কি সম্ভৱ?”

বৰ বেছি নাটকীয় শুনা গ’ল ‘ক’ৰ কথাবোৰ।

‘গ’ মনে-মনে থাকিল।

অলপ কোমল হৈ ‘ক’ই বহুসময়ৰ পাছত কৈ উঠিল—“হয়তো তয়ো ‘খ’ক নাপাৱ, হয়তো ময়ো কেতিয়াও সফল নহ’ম। তথাপি”—কথা অসমাপ্ত ৰাখি পুনৰ ‘ক’ই কঠোৰ ভাবটো মনলৈ ঘূৰাই আনিলে। বন্ধুৰ কথা শুনি ‘গ’ বিমূঢ় হৈ পৰিল। স্পষ্ট দেখিলে, ‘খ’ বিন্দুক কেন্দ্ৰ কৰি ঐককেন্দ্ৰিক বৃত্তৰদৰে প্ৰতিদিন ঘূৰিছে ‘ক’, ‘গ’, ‘প’ আৰু ‘ভ’, সকলো আশা-আকাংক্ষাৰ কেন্দ্ৰটো সদায় স্পৰ্শৰ বাহিৰত, প্ৰাপ্তিৰ বাহিৰত, একক-গৰ্বত গৰ্বিত। তথাপি অবুজৰদৰে ‘ক’ আৰু ‘গ’, ‘প’ আৰু ‘ভ’ ঘূৰিব নিজ-নিজ কক্ষেৰে, বিবাদ কৰিব; ভাবিব—মিলিত হোৱাটো অসম্ভৱ...

ভূমিৰ ওপৰত লম্ব হৈ ‘ক’ কঠোৰভাৱে থিয় হৈ থাকিল, দুৱাৰৰ লগত প্ৰায় পঞ্চল্লিছ ডিগ্ৰীৰ কোণত আঁউজি ‘ঙ’ই চিগাৰেট টানিব ধৰিলে নীৰৱে।

‘গ’ই কান্দি পেলালে।

*** *** ***

দুদিনমান পাছত, পৰীক্ষাৰ খবৰ ওলাল এদিন। ‘ক’ আৰু ‘গ’ দুয়ো ফেল কৰিছে, সিহঁতৰ সম্ভাব্য ভৱিষ্যতৰ ওপৰত যৱনিকা নামি আহিছে যেন। ‘ঙ’ইও ফেল কৰিছে। সকলো আচৰিত হ’ল। খবৰটো পোৱাৰ পাছত ‘ঙ’ হঠাৎ ক’ৰবালৈ অদৃশ্য হৈ গ’ল। সন্ধিয়া ট্ৰেইনখন ‘ডিষ্টেন্ট্ ছিগনেল্’ পাৰ হৈ কিছুদূৰ যোৱাৰ পাছত ৰৈ গ’ল, আৰু লাহে-লাহে ষ্টেশ্যনলৈ ঘূৰি আহিল ছিন্নমুণ্ড দেহ এটা বহন কৰি। ষ্টেশ্যনত ক্ৰমে মানুহ জমি উঠিল, বিদ্যুদ্বেগে খবৰটো ৰাষ্ট্ৰ হৈ গ’ল। দুই-চাৰিজনে ক’লে—‘ঙ’টো ইমান কাপুৰুষ বুলিতো জনা নাছিলোঁ, ছিঃ-ছিঃ, সামান্য এটা পৰীক্ষাত ফেল কৰিয়েই সি...

পুৰণি সেই ‘ছিঙ্গিল’ চাহৰ দোকানখনৰ সন্মুখত বহু ৰাতি, উদ্দেশ্যহীনভাৱে ঘূৰি ‘ক’ আৰু ‘গ’ অকস্মাৎ মুখামুখি হৈ পৰিল। দুয়ো দুয়োকে অইন দিনাৰদৰে নিৰ্বিকাৰভাৱে পাৰ হৈ যাব খুজিলে, কিন্তু কিহৰ এটা দুৰ্বাৰ শক্তিয়ে দুয়োকে থমাই দিলে তৎক্ষণাৎ। প্ৰায় পাঁচ মিনিট কোনোৱে একো নক’লে।

‘ক’ই প্ৰথমতে কথা ক’লে—“‘ঙ’ই পৃথিৱীক কেনেকুৱা ব্লাফ্ দিলে দেখিলি?”

“ও। সকলোৱে ভাবিব, সি ফেল কৰাৰ দুখতে আত্মহত্যা কৰিলে। বুদ্ধিমান ল’ৰা।”

“অথচ, সি আমাক বুজায়, Take it easy! এইটো কি এটা easy কথা?”

নিজৰ অজ্ঞাতে দুয়োৰে হাত দুখন প্ৰসাৰিত হ'ল স্বয়ংক্ৰিয়ভাবে, দুয়ো অকস্মাৎ আৱেগেৰে সৈতে পৰস্পৰৰ হাত চেপি ধৰিলে...
(সমান্তৰাল সৰলৰেখা মিলিত হোৱাটো অসম্ভৱ নহয়, আইনষ্টাইনে হেনো প্ৰমাণ কৰিছে।)

*** *** ***

...তাৰপাছত, এদিন শাওণৰ বৰ্ষণমুখৰ ৰাতি 'ব'ৰ লগত 'খ'ৰ বিয়া হৈ গ'ল। বহুভুজ ক্ষেত্ৰটো অৱশেষত ভাঙি পৰিল। বৃত্তাকাৰ চছ্মা-শোভিত গোলাকাৰ ধুনীয়া মুখখনৰ লগত প্ৰায় ট্ৰেপিজিয়ামাকৃতি স্বাস্থ্যৱান ধুনীয়া মুখ এখনৰ যুগ্ম ফট'খন চাবৰ ইচ্ছা গ'ল, 'ক' আৰু 'গ' দুয়োৰে—কিন্তু সেই ইচ্ছা দুয়ো অপূৰ্ণই ৰাখিলে, দিনৰ পাছত মাহ আৰু মাহৰ পাছত বছৰ বাগৰি গ'ল। সকলো উজ্জ্বল আশা-আকাংক্ষাৰ সমাধিশেষত দুয়ো এতিয়া যাক কয় 'মাখি-মাৰো কেৰাণী'। বিয়া-বাৰু হৈছে, ল'ৰা-ছোৱালীও হৈছে। 'গ'ৰ স্ত্ৰী গ´ কলহ-প্ৰৱণা, দীঘ আছে, পুতলো আছে, কিন্তু বেধ নাই। 'ক'ৰ স্ত্ৰী ক´ চিৰৰুগ্না হ'লেও গ´ৰ দৰে বেধহীনা নহয়। গ´ৰ জ্যামিতিক নাম 'কালি' বা area আৰু ক´ৰ নাম আয়তন বা 'ভলিউম'। ক´ সঁচাকৈয়ে এটা 'ভলিউম্'। Voluminous!

দুয়ো মাজে-মাজে অতীতক সোঁৱৰে—'অতীতক নাযাবা পাহৰি' নামৰ কি এটা কবিতা পঢ়া যেনো মনত পৰে মাজে-মাজে। 'খ'ৰ ল'ৰা-ছোৱালীবোৰ ডাঙৰ হ'ব পায় চাগৈ—কৌতুকৰ ভাবত 'ক'ই কয়—হয়তো মাক-বাপেকৰদৰেই সিহঁতে এতিয়া কোন অজানা ঠাইত কোন অনামা হৃদয়ৰ লগত আকৌ নতুন ত্ৰিভুজৰ পত্তন কৰিছে। 'গ'ই হাঁহে আৰু কয়—এয়ে হয়তো নিয়ম। আমিও তাকেই প্ৰমাণ কৰিছোঁ। অত্ৰ ইদং উপপাদ্যম্—

একোটা তথ্য আহিছে, দুদিন প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰিছে, তাৰপাছত বিদায় লৈছে। পূৰ্বপুৰুষসকলক ভুল প্ৰতিপন্ন কৰিছে নিউটনে, নিউটনক ভুল প্ৰতিপন্ন কৰিছে কুৰি শতিকাই। ইউক্লিড-ডেকাৰ্ট-পাইথাগোৰাচৰ পাছত ৰীমান্ আৰু আইনষ্টাইন্। ফ্লেট পৃথিৱীৰ ইউক্লিডীয়া জ্যামিতিৰ ভিত্তি কম্পিত কৰি বক্ৰজ্যামিতিৰ পিঠিত আঁউজি আইনষ্টাইনে কৈছে—সৰলৰেখা এটা বিৰাট ভুৱা...হয়তো আইনষ্টাইনো এদিন মিছা হৈ যাব। কোনো স্থিৰতা নাই, কোনো কথাই 'লাষ্ট্-ৱৰ্ড' নহয়, কোনো উপপাদ্যই চৰম সত্য নহয়— One thing is certain, and rest all lies; that time flies...

'ক'ই নিজ মনেই ভাবে ঃ তথাপি, আমাৰ ফ্লেট পৃথিৱীত সেই চিৰন্তনৰেই নিত্য পুনৰাভিনয় চলে, সেই পুৰণি জ্যামিতিৰ নিয়মেৰেই ককাদেউতাৰ ত্ৰিভুজ নাতিল'ৰাই পুনৰ্নিৰ্মাণ কৰে। স্থানৰ বুকুত গ্ৰহ-উপগ্ৰহই জ্যামিতি ৰচনা কৰে, ফুলৰ পাহিয়ে কাৰ্টেচীয় জ্যামিতিৰ সমীকৰণৰ লগত সুৰ মিলায়, মুগ্ধ হৈ জীন্‌চে কয়, ভগৱান এজন বিদগ্ধ গণিতজ্ঞ। দিনটোৰ অফিচৰ কামৰ শেষত ৰাতি 'ক' যায় 'গ'ৰ ঘৰলৈ তাচ খেলিবলৈ—ক-খ-গ পথেৰে নহয়, সংক্ষিপ্ত ক-গ ৰেখাৰেই যায় লৰা-লৰিকৈ। কথাটো মনত নপৰে সদায় যদিও, 'ক'ই জানে—(Euclid I.20) —ত্ৰিভুজৰ যিকোনো দুই বাহুৰ সমষ্টি তৃতীয় বাহুতকৈ ডাঙৰ। *

....

* আৰম্ভণি বন্ধুমুখে প্ৰাপ্ত — হয়তো পুৰণি কোনো উৎসৰপৰা (?)।